

KENYA'DA TOPLUM VE SİYASET

Serhat Orakçı

Referans için: Orakçı, Serhat. "Kenya'da Toplum ve Siyaset", İNSAMER, 30.09.2019. Analiz

Misyonerler Afrika'ya geldiklerinde onların İncil'i bizim topraklarımız vardı.

Bize gözlerimizi kapatarak dua etmeyi öğrettiler.

Gözlerimizi açtığımızda onların toprakları, bizimse elimizde İncil vardı.

Jomo Kenyatta

(Kenya'nın kurucu babası)

Sömürgecilikten çok çekmiş Afrika toplumları, sömürgeci güçlere karşı bağımsızlık mücadelesini birlikte vermiş olsalar da bu birlikteliği bağımsızlık sonrası süreçte koruyamamışlardır. Özellikle etnik ve kabilevi aidiyetler, ayrılmaya müsait bir toplum oluştururken ekonomik ve siyasi güç paylaşımı adaletsiz bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu nedenle post-kolonyal dönemde Afrika ülkelerinde güç paylaşımı eksenli etnik gruplar arası gerilim

ve çekişmeler hiç eksik olmamıştır. Doğu Afrika'nın incisi Kenya'da da kuşkusuz bu sürecin en tipik örneklerinden biri yaşanmıştır.

İklim ve fauna açısından Afrika kıtasının en verimli ve zengin ülkelerinden biri olan Kenya, kırk yıla yayılmış bir mücadele sonrasında 12 Aralık 1963'te İngilizlerden bağımsızlığını kazanabilmiştir. 1947'den itibaren Jomo Kenyatta'nın Kenya halkına önderlik yapması ve bağımsızlık mücadelesine damga vuran Mau Mau İsyanı (1952-1956), 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde Kenya'nın geleceğini şekillendiren önemli gelişmeler olmuştur. Sömürge idaresinin artan zulmü ve içeriden yükselen bağımsızlık talebinin güçlenmesi, Kenya'yı siyasi bağımsızlığa taşımıştır.

Afrika siyasetinde olduğu kadar Doğu Afrika'da ve Afrika Boynuzu'nda etkinliği bulunan Kenya, hâlihazırda 50 milyonu geçen nüfusuyla

genç ve dinamik bir görünüme sahiptir. Ne var ki 1963'ten bu yana bir hayli zaman geçmiş olsa da ülkenin günümüzdeki siyasi, toplumsal ve iktisadi dinamiklerini anlamada sömürge dönemi hâlâ kilit bir öneme sahiptir. Bu nedenle güncel siyasi değerlendirmelere yer vermeden önce Kenya'yı ortaya çıkartan sürece ve aktörlere bir göz atmakta fayda bulunmaktadır.

İngiliz Doğu Afrikası'nda Toprak Kavgası

Sömürgecilik döneminde İngiliz Doğu Afrikası (*British East Africa*) içinde yer alan Kenya'nın sömürgecilikle tanışması ilk olarak Portekiz üzerinden gerçekleşmiştir. Hindistan'a ulaşma arayışındaki Vasco da Gama'nın Afrika kıtasının en güney ucunu döndükten sonra Kenya'nın sahil şehri Malindi'ye ulaşması, hem Avrupa hem Afrika hem de Asya açısından önemli bir gelişme olmuştur. Malindi ile stratejik ortaklık kuran Vasco da Gama'nın buradan Ahmed bin Macid isminde yardımcı bir kılavuz kaptan olarak Hindistan'a ulaştığı bilinmektedir. Lizbon-Kalküta yolunun açılmasıyla Batı-Doğu arasında geleneksel ticaret hatlarına alternatif olacak yeni bir ticaret hattı oluşmuştur.

Doğu Afrika liman şehirlerini teker teker egemenliğine dâhil eden ve Malindi Sultanlığı ile iş birliği yapan Portekiz, Mombasa liman şehirini ele geçirmek için giriştiği savaş sırasında karşılaştığı direnç ve ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırmıştır. Mombasa'ya yönelik Portekiz saldırıları, Kızıldeniz ve Aden Körfezi'nde varlık gösteren Osmanlı denizcileri ile Mombasa Sultanlığı arasında iş birliği kurulmasına vesile olmuş ve Emir Ali Bey Portekiz'e karşı çetin bir savaşa girerek Mombasa'yı korumaya çalışmıştır. Bu mücadelede galip gelen Portekiz, etkili bir savunma hattı kurmak için 1593-1596 yılları arasında, günümüzde UNESCO'nun dünya mirası listesinde yer alan Fort Jesus Kalesi'ni inşa etmiştir. Osmanlı-Portekiz çatışmasının devamında Portekizlileri Doğu Afrika'dan çıkartmak için mücadele eden bir diğer güç Umman Sultanlığı olmuştur. Ummanlıların askerî alanda elde ettiği başarı neticesinde

1690'dan itibaren Portekiz varlığı Kenya ve Tanzania sahillerinden daha güneye gerilemek durumunda kalmıştır.

Umman üzerinden Arap etkisinin artması, özellikle Mombasa ve Zanzibar'da Afro-Arap bir sentez ortaya çıkartırken, 19. yüzyılda Avrupa'nın küresel mecrada yükselen etkisi buralarda da görülmeye başlamıştır. Bölgede Alman ve İngiliz sömürgeleştirme girişimleri söz konusu olmuş; Kenya'nın İngiliz idaresine dâhil edilmesiyle de yeni bir döneme geçilmiştir. İklimi nedeniyle İngiliz yerleşimine açılan Kenya, hızla Londra'nın bir uydusu hâline gelirken İngilizcenin ve misyonerlerin buradaki etkisi de artmaya başlamıştır. 1899-1901 yılları arasında askerî ve ticari amaçlarla Mombasa-Victoria Gölü arasında kurulan demir yolunda çalıştırılmak üzere bölgeye Hindistan'dan işçiler getirilmiş, başkent de Mombasa'dan daha merkezî bir konumdaki Nairobi'ye taşınmıştır.

Kenya'da İngiliz sömürgeciliğinin başlamasıyla birlikte toprağın son derece siyasallaştığı bir ortam doğmuştur. İngiliz sömürge idaresi tarafından toprağın kamulaştırılması ve İngiliz yerleşimcilere geniş toprakların tahsis edilmesi, yerel halkın üretim kapasitesini son derece sınırlı hâle getirmiştir. Genel olarak bakıldığında 1920'lerden itibaren İngiliz idaresine karşı örgütlenen tüm yerel oluşumların birincil gündem maddesi istisnasız *toprak* olmuştur.

Topraklarının yabancı bir güç tarafından işgal edilmesine o dönemde yeni yeni oluşan Kenyalı aydınlar topluluğu kayıtsız kalmamıştır. Karşılaşılan bu yeni duruma bir tepki olarak doğan Genç Kikuyu Birliği (*Young Kikuyu Association-YKA*) 1921'de başkanlığa iyi bir hatip olan Harry Thuku'yu getirmiştir. YKA bir yıl sonra isim değiştirerek Doğu Afrika Birliği (*East Africa Association-EAA*) adını almıştır. Thuku üzerine yoğunlaşan baskılar ve sonunda da radikal olduğu gerekçesiyle tutuklanması, yerel düzeyde bir protesto dalgası oluşturmuş, gösteriler sırasında 20 Kenyalı öldürülmüştür. Jomo Kenyatta'nın da dâhil olduğu EAA, İngilizlerin yasaklamaları neticesinde 1925'ten itibaren Merkezî Kikuyu Birliği (*Kikuyu Central*

Association-KCA) şeklinde yeniden yapılanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Kenyatta 1928'de KCA'nın genel sekreterliğini üstlenirken Harry Thuku da 1922-1930 arasındaki yılları hapse geçirmiştir. Genel olarak aynı çizgideki tüm bu oluşumların (YKA, EAA ve KCA) öncelikli meselesinin kaybedilen toprakların yerel halka yeniden kazandırılması olduğu anlaşılmaktadır.

Serbest Kenyatta, Bağımsız Kenya

Kenya'nın bağımsızlığını kazandığı süreçte, ismi en fazla ön plana çıkan şahsiyet şüphesiz Jomo Kenyatta'dır. Kenya'nın kurucu babası kabul edilen Kenyatta, Thogoto'da bulunan İskoç Misyoner Okulu'nda aldığı eğitimin ardından kısa süre Moskova'da ve uzun yıllar Londra'da yaşamıştır. Kenyatta 1931-1946 yılları arasında yurt dışında bulunduğu süre zarfında *London School of Economics*'de sosyal antropolog Bronislaw Malinowski ile Kenya'nın en büyük etnik grubunu oluşturan Kikuyuların örf, âdet ve geleneklerini incelediği bir tez çalışması gerçekleştirmiştir. Bu akademik çalışma daha sonra *Facing Mount Kenya* başlığıyla kitaplaşmış ve İngiltere'de ses getirmiştir.

Kikuyu topraklarını muhafaza etmek için kurulan KCA'nın yasaklanmasını müteakip başlayan mücadele, önce Kenya Afrika Çalışma Birliği (*Kenya Africa Study Union-KASU*) sonra da Kenya Afrika Birliği (*Kenya Africa Union-KAU*) üzerinden devam etmiştir. Önceki Kikuyu egemen oluşumlara nispetle çok etnikli bir görünüme sahip olan KAU'nun başkanlığına yurt dışından dönüşünün hemen akabinde Kenyatta seçilmiştir. İngiliz idaresinin artan işgal ve zulmü ise, 1952 yılında yine merkezinde Kikuyuların olduğu Mau Mau olarak bilinen güçlü bir isyan dalgasının doğmasına sebep olmuştur. Kenyatta Mau Mau İsyanı'ndan sorumlu tutularak 150 kadar aktivistle birlikte tutuklanıp hapse atılmıştır. 1952'den 1956'ya kadar süren isyan sürecinde 80.000 Kenyalı tutuklanmış, en az 12.000 Kenyalı da hayatını kaybetmiştir.

Mau Mau İsyanı İngilizlerin Kenya rüyasını kâbusa çevirirken hapse tutulan Kenyatta'nın serbest bırakılması için baskılar artmaya başlamış

ve neticede bir süredir uygulanan sıkıyönetim sona ermiştir. 1960'tan itibaren Kikuyu ve Luo etnik gruplarının etkin olduğu KAU oluşumu, Kenya Afrika Millî Birliği'ne (*Kenya African National Union-KANU*) dönüşürken dışarıda kalan Kalenjin, Maasai, Turkana, Samburu ve Somali grupları Kenya Afrika Demokratik Birliği (*Kenya African Demokratik Union-KADU*) etrafında örgütlenmiştir. 1961 yılında İngiliz sömürge idaresinin geri adım atmasıyla Kenyatta özgürlüğüne kavuşmuş ve 1962 yılında Kenyatta liderliğinde İngiltere ile yapılan uzlaşma sonrasında ülke bağımsızlığını kazanmıştır.

Post-Kolonyal Dönemde Devlet ve Toplum

Ülkenin bağımsızlık kazanmasıyla birlikte Jomo Kenyatta başkanlığında yeni bir döneme girilmiş ve bu süreçte KADU oluşumu kendini feshetmiştir. Her ne kadar KANU-KADU rekabeti bu gelişmeyle son bulsa da KANU'yu oluşturan büyük etnik gruplardan Kikuyu ve Luolar arasındaki etnik ayrışma hızla gün yüzüne çıkmıştır. Bugün bile Kenya siyasetinin şekillenmesinde önemli bir dinamik olmayı sürdüren etnik kimliklerin siyasallaşması, Tom Mboya ve Odinga Odinga'nın KANU'dan ayrılarak yeni bir siyasal oluşum arayışına girmesiyle neticelenmiştir. Bir süre Kenyatta'nın yardımcılığını yürüten Odinga liderliğinde 1966'da Kenya Halkının Birliği'nin (*Kenya People's Union-KPU*) kurulması ve Tom Mboya'nın bir Kikuyu tarafından suikasta uğraması, Kikuyu-Luo gerilimini fazlasıyla derinleştirmeye yetmiştir.

Kenyatta'nın 1978'de, üçüncü başkanlık dönemindeyken ölümü, yardımcısı Kalenjin etnik grubuna mensup Daniel Arap Moi'nin başa geçmesinin önünü açmıştır. 1982 yılında gerçekleşen bir darbe girişimiyle de KANU dışındaki tüm siyasi partiler kapatılmıştır. 1978'den yeniden çok partili sisteme geçilen 2002 yılına kadar Kenya'da Arap Moi iktidarında etnik gerilimler ve kabilecilik daha da derinleşmiştir. Yolsuzluklar, insan hakkı ihlalleri ve etnik ayrımcılıkla anılan Arap

Moi döneminde sergilenen verimsiz, baskıcı ve kayırmacı tutum, Kenya'nın sahip olduğu potansiyeli kullanmasının önüne geçerek kırılğan ve sosyoekonomik göstergelerin zayıf olduğu bir ülke ortaya çıkartmıştır.

Kenya'nın Muazzam Potansiyeli

Dünya Bankası'nın 2018 yılı verilerine göre bugün yıllık 90 milyar dolarlık üretim kapasitesine sahip olan Kenya'da yoğun nüfus nedeniyle kişi başına düşen millî gelir 1.620 dolar seviyesindedir. Kötü yönetim dolayısıyla ortaya çıkan düşük ekonomik göstergelere rağmen Kenya, ekonomik potansiyeli yüksek ülkelerden biridir. Kaliteli çay ve kahve üretiminin yapıldığı Kenya'da aynı zamanda çiçek yetiştiriciliği de gelişmektedir. Özellikle Avrupa'ya yüksek miktarda gül ve zambak ihraç edilmektedir. 2012 yılında *Tullow* ve *Afrika Oil* tarafından Turkana bölgesinde petrol rezervlerinin keşfedilmesi, ülkeyi yer altı kaynakları bakımından da stratejik hâle getirmiştir. 2019 yılı itibarıyla Mombasa Limanı üzerinden ham petrol ihracatına başlayan Kenya'da şimdilik kesinleşmiş 750 milyon varillik petrol rezervi bulunmaktadır.

Yer altı ve yer üstü zenginlikleri yanında Kenya'yı eşsiz yapan hususlardan bir diğeri de doğal yaşam alanlarıdır. Safari turizminin önem kazandığı ülke, *Masai Mara Ulusal Parkı* ile ünlenirken her yıl vahşi yaşam meraklısı milyonlarca insan Kenya'yı ziyaret etmektedir. Benzer şekilde Hint Okyanusu'na açılan Mombasa, Malindi ve Lagu gibi yerler de Kenya'da turizm potansiyelinin yüksek olduğu bölgelerin başında gelmektedir. Bu yüzden THY de dâhil pek çok hava yolu şirketi Nairobi ve Mombasa'ya ayrı ayrı uçak seferleri düzenlemektedir.

Stratejik lokasyonu ve sahip olduğu kaynaklar bakımından Avrupa ve Amerikalıların asla vazgeçemeyeceği Kenya'da son yıllarda farklı aktörler de varlık göstermeye başlamıştır. Özellikle Çin, sağladığı kredi ve üstlendiği altyapı projeleriyle dikkat çekerken Katar, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler de Kenya'nın potansiyelini keşfederek buradaki

yatırımlarına hız vermiştir. Sömürge geçmişi dolayısıyla İngiltere ve Soğuk Savaş sonrası dönemde Amerika'nın artan etkisi, Doğu Bloğu aktörlerince dengelenirken Kenya devleti de Batı-Doğu arasında hassas bir denge gözetmektedir.

2022 Seçim Startı

Daniel Arap Moi döneminde iyiden iyiye tek parti yönetimine dönüşen Kenya'da 1990'lı yıllarla birlikte artan iç ve dış baskılar neticesinde 2002'den itibaren yeniden çok partili sisteme geçilmiş olsa da etnik aidiyetler ülkedeki siyaseti şekillendiren temel dinamikler olmaya devam etmiştir. Kenya siyasetinde etnik gruplar arası çekişme hâlen daha seçim süreçlerinde yoğun olarak hissedilebilmektedir. 2017 seçim sürecinde yaşanan olaylar bir kez daha Kikuyu ve Luoları karşı karşıya getirmiş, neyse ki önemli bir çatışma çıkmadan taraflar arası gerilim azaltılabılmıştır.

İktidar partisi lideri Uhuru Kenyatta ve ana muhalefet lideri Raila Odinga'nın el sıkışması ile 2017 seçim tartışmaları son bulurken her iki liderin de yapıcı ve uzlaşmacı tavır sergilemesi, Kenya'da barışçıl bir ortam doğurmuştur. Bu durum muhalefet lideri Odinga'nın popülaritesini daha da arttırırken Kenyatta-Odinga arasında da çıkara dayalı bir iş birliği tesis edilmiştir. Anayasanın sınırlaması doğrultusunda Kenyatta ikinci döneminin sonuna yaklaşırken henüz erken olmasına rağmen gözler şimdiden 2022 seçimine çevrilmiştir. Bu nedenle Kenya'da seçim hazırlıklarının erken başladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kenyatta-Odinga arasında gerçekleşen tokalaşma diplomasisi sonrası, ikili daha derin bir iş birliğine giderken bu durum iktidar partisi içinde 2013'ten bu yana başkan yardımcılığı pozisyonunda bulunan William Ruto ile Kenyatta arasında önemli bir çatlağa yol açmış görünmektedir. 2022'nin muhtemel adayları olarak görülen William Ruto ile Raila Odinga şimdiden seçim hazırlıklarına başlarken Uhuru Kenyatta'nın nasıl bir pozisyon alacağı merak edilmektedir.

Somali-Kenya gerilimi daha da tırmanır mı?

Kenya dış siyasetinde son döneme damga vuran meselelerin başında Somali ile Kenya arasında kıta sahanlığı nedeniyle baş gösteren anlaşmazlık gelmektedir. Petrol ve doğal gaz arama faaliyetlerinin yürütüldüğü saha, iki ülkenin sınırlarının kesişiminde yer almaktadır. Hint Okyanusu hinterlandlarında yaşadıkları bu anlaşmazlık, 2014 yılından bu yana zaman zaman iki ülkeyi karşı karşıya getirmektedir; taraflar arasında diplomatik manevraların yanında hukuki bir süreç de söz konusudur. Kenya ve Somali arasında komşu olmalarından kaynaklanan bu ve benzeri birtakım sınır anlaşmazlıklarının ötesinde daha derin başka meseleler de vardır.

2013 yılında Nairobi'nin zengin bir muhitinde yer alan *Westgate* alışveriş merkezine düzenlenen el-Şebab saldırısı, Kenya için önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bu elim hadise 1998 yılında Nairobi'de Amerikan elçiliğine düzenlenen bombalı araç saldırısından sonra âdeta ülkenin yeni 9/11'i olmuştur. Artan güvenlik önlemleri, Müslüman nüfus ve özellikle Somalililer üzerinde yoğunlaşırken ibadethanelerin ve vakıf/dernek gibi oluşumların daha sıkı denetimlerine yol açmıştır. Bu süreçte her ne kadar şaibeli tutuklamalar ve gözaltılar gerçekleşse de bu durum Kenya'da Müslümanlarla toplumun diğer kesimleri arasında derin bir ayrışmaya dönüşmemiştir. Toplumun diğer kesimleriyle oldukça entegre bir şekilde yaşayan Müslümanlar, devletin tanıdığı bazı ayrıcalıkları da muhafaza etmektedir; lakin el-Şebab sorunu zaman zaman toplumsal hayatı etkilemeyi sürdürmektedir.

El-Şebab'ı Kenya'da bitirmeye yönelik adımlar, örgütü beslediğine inanılan Dadaab Mülteci Kampı'nın kapatılması konusunu gündeme getirirken Kenya devletinin bu yöndeki ısrarı Birleşmiş Milletler (BM) nezdinde kabul edilmemiş; ancak mültecilerin Somali'deki ev/barklarına gönüllü olarak dönmelerini teşvik eden çalışmalara hız verilmiştir. Bu yönde

yapılan projeler sonucu 500.000 seviyelerinde olan kamp nüfusu şimdilerde 250.000'lere kadar gerilemiştir.

Somalili mülteciler Kenya nezdinde rahatsızlık doğururken Kenya ordusuna bağlı bazı birliklerin Somali'deki varlığı ve sınır ötesi operasyonları -Somali devleti adına rahatsızlık oluşturmaya da- Somaliler nezdinde rahatsız edici olmaktadır. Kenya'nın genişleme ve Somali'yi etkisi altına alma çabası olarak görülen bu askerî varlık, kısa bir süre içinde sonlandırılacak gibi de görünmemektedir. Somali-Kenya arasında son dönemde vuku bulan kıta sahanlığı kapsamındaki anlaşmazlık, bir nevi iki ülkenin bilek güreşine dönüşürken hem Uhuru Kenyatta hem de Muhammed Farmajo krizi daha fazla tırmandırmak niyetinde olmadıklarının sinyallerini BM Genel Kurulu'nda bir araya gelerek vermiştir.

Türkiye-Kenya İlişkileri

Türkiye'nin tarihî derinliğine bakıldığında Osmanlı gemilerinin Mombasa'ya ve hatta daha da güneyde Mozambik Boğazı'na kadar indikleri bilinmektedir. Yetersiz imkânlarla rağmen Emir Ali Bey'in Doğu Afrika'da Sıvahili bölgesi boyunca düzenlediği deniz seferleri ve Mombasa'yı dönemin güçlü donanmalarından birine sahip Portekiz'e karşı korumak için verdiği mücadele, şüphesiz son derece eşsiz bir hadisedir. Ne var ki bugün Türkiye-Kenya ilişkilerinde böylesi bir tarihî derinliğin şuurunda olunduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Kenya ile Türkiye arasında modern dönem ilişkiler ancak 1963 yılından sonraya tekabül etmektedir. Türkiye'nin 1968 yılında faaliyete geçen Nairobi büyükelçiliği Afrika kıtasındaki en eski diplomatik misyonlardan biri olmakla birlikte 1990'lı yıllara kadar iki ülke arasında gerçek bir ilişkinin varlığından söz etmek pek mümkün değildir. Mesela 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın Nairobi'de yakalanması ve Türkiye'ye teslim edilmesi sürecinde dahi Türkiye-Kenya ilişkilerinin bir etkisi yoktur. İki ülke, uzun yıllar boyunca sivil toplum örgütlerinin bazı

mikro çalışmaları ve elçi bulundurmak dışında bir etkileşim içinde olmamıştır; ancak 2005 yılından sonra Afrika siyasetini kökten revize eden Türkiye, diğer Afrika ülkeleriyle olduğu gibi Kenya ile de yeni bir sayfa açmıştır.

Türkiye-Kenya arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin genel olarak 2009 yılından itibaren ivme kazandığı görülmektedir. Dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ilk ziyaretinin ardından aynı yıl THY'nin Nairobi uçuşları, kısa bir süre sonra da Mombasa uçuşları başlamıştır. 2014 yılında Kenya Devlet Başkanı Uhuru Kenyatta Ankara'yı ziyaret etmiş, 2016 yılında da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan kalabalık bir heyetle Kenya'ya gitmiştir. Gelişen diplomatik ilişkilerin bir vesilesi olarak iki ülke arasındaki ticaret hacmi artmaya başlamış, TİKA'nın Nairobi ofisi açılmış, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) bünyesinde Kenya İş Konseyi oluşturulmuştur.

Afrika kıtasında olumlu bir imaja sahip olan Türkiye'nin Kenya'da tanınırlığının günden güne arttığını söylemek mümkündür. Özellikle Kenya'da nüfusun %35'inden fazlasını oluşturan Müslümanların ülkemize içten bir sevgi beslediklerini söylemek abartı olmayacaktır. Bu minvalde Türkiye'nin hem Somali'de hem de Kenya'da gerek devlet gerek sivil toplum gerekse de özel sektör eliyle üstlendiği insani yardım ve kalkındırma projeleri nedeniyle Somalili, Hint, Arap ve Afrika kökenli Müslüman Kenyalılar, Türkiye'ye karşı oldukça samimi bir muhabbet beslemektedirler. Kanaatimizce iki ülke arasında güçlü köprüler kurulmasına vesile olabilecek bu bağın hem güçlendirilmesi hem de iyi değerlendirilmesi Türkiye-Kenya ilişkilerini daha da geliştirmek ve derinleştirmek adına faydalı olacaktır.